

УДК 930.1:94(477) “

ОБРАЗ В. Б. АНТОНОВИЧА В КОНТЕКСТІ КОМЕМОРАТИВНИХ ПРАКТИК ХХ СТОЛІТТЯ

Лариса БУРЯК (Київ)

Досліджується процес творення образу В. Б. Антоновича як органічної складової національної пам'яті. Аналізуються особливості, механізми, прийоми комеморативних практик. Конфігурація та метаморфози меморіального образу В. Б. Антоновича розглядаються у контексті соціокультурних та політичних трансформацій вітчизняної історії ХХ ст.

Ключові слова: національна пам'ять, «місця пам'яті», модель колективної пам'яті, комеморативні практики, В. Б. Антонович.

Исследуется процесс создания образа В.Б. Антоновича как органичной составляющей национальной памяти. Анализируются особенности, механизмы, приемы коммеморативных практик. Конфигурация и метаморфозы мемориального образа В. Б. Антоновича рассматривается в контексте социокультурных и политических трансформаций отечественной истории ХХ ст.

Ключевые слова: национальная память, «места памяти», модель коллективной памяти, коммеморативные практики, В. Б. Антонович.

The article investigates the process of V. B. Antonovych imaging as an integral part of the national memory. The features, mechanisms, methods of commemorative practices are analyzed. Configuration and metamorphoses of the memorial image V. B. Antonovych are considered in the in the context of socio-cultural and political transformation of national history of the XX-th century.

Keywords: national memory, «places of memory», the model of collective memory, commemorative practices, V. B. Antonovich.

Неймовірні колізії, яких зазнала національна пам'ять в Україні упродовж минулого століття, змушують шукати відповіді на питання щодо розуміння та пояснення цього складного соціокультурного феномена. Пам'ять про В. Антоновича – історика і громадського діяча другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – являє собою багатогранну конструкцію, яка викристалізувалась у процесі комеморації. Творення образу В. Антоновича завдяки механізмам та прийомам комеморативних практик, його кардинальні зміни відповідно до кон'юнктури соціокультурних та політичних процесів заслуговують на особливу увагу. У сучасній історіографії здебільшого поширене зацікавлення символічним образом історика, проте все ще поза науковим інтересом залишаються практики, що стоять за ним. Звернення до комеморації уможливило наблизитися до вирішення питання щодо механізмів конструювання моделей пам'яті, розмаїття її форм, репрезентацій, носіїв і ретрансляторів.

Ім'я В. Антоновича як однієї з ключових постатей української історії, в різних вимірах було широко присутнім у соціокультурному та науковому просторах упродовж трьох десятиліть минулого століття. Казус моделі пам'яті, спричинений історичним контекстом, зумовив варіативність образів, у тому числі конфліктувальних, з елементами “негативної пам'яті” та подальшою деконструкцією. Піднятий на вершину національної пам'яті в процесі формування нового меморіального простору 1920-х років, він був викреслений з нього з брутальними штампами вже на початку 30 -х років ХХ ст. як представник буржуазного націоналізму й знову повернутий з проголошенням незалежної України.

“Місце пам'яті” – широке поняття, яке має універсальний характер. Воно втілює в собі місце в персоніфікованому, географічному, часовому та змістовому значеннях. Виступаючи певним символом, “місце пам'яті” дає змогу простежити складні метаморфози меморіальних образів у контексті просторово-часових трансформацій. Якщо пам'ять про вченого зазвичай локалізується в тих точках, де його постать та авторитет мали найбільше значення, тобто це сфера науки як

професійної діяльності, то пам'ять про В. Антоновича, який поєднував у собі різні ампула (історика, громадського діяча, професора, декана історико-філологічного факультету Київського університету, одного з організаторів і викладачів Вищих жіночих курсів тощо), має значно складніший формат. Відповідним чином визначається коло носіїв пам'яті, яка конструюється і ретранслюється: це – сам учений; його найближче оточення (родина – дружина, діти); учні, представники “школи”; ідейні та наукові опоненти. Окрім того, нові шари пам'яті створюються тими, хто з різних причин звертався до спадщини та діяльності В. Антоновича, займаючись їхньою інтерпретацією.

Меморизація, пов'язана з іменем В. Антоновича, була активно розпочата ще за життя історика. Підставою для цього виступали ювілеї діяльності вченого, що свідчили про “організований” процес збереження пам'яті. 1890 р. Київ та українська громадськість відзначали 25-літній ювілей наукової діяльності В. Антоновича, 1895 р. – 25-ліття його професорства в Київському університеті. У зв'язку з останньою подією В. Антонович був удостоєний звання заслуженого професора. Упродовж наступних років відзначалися різні дати – 30, 35, 40, 45-ліття наукової, професорської та громадської діяльності вченого. Кожна з цих подій мала подвійні конотації, виступаючи водночас як заходом із вшанування заслуг В. Антоновича, так і кроком на шляху творення моделі пам'яті про нього. Серед привітань, що надходили в ювілейні роки на ім'я В. Антоновича, були поздоровлення від наукових товариств Петербурга, Москви, Києва, XIII Археологічного з'їзду, Московського архіву міністерства юстиції, слухачок Вищих жіночих курсів, редакцій газет “Рада”, “Нова громада”, вірші Б. Грінченка, Дніпрові Чайки тощо. У Галицькому часопису “Правда” наголошувалося, що привітання “високоповажного ювіляра, щирого і чесного сина України-Руси, її славу, її гордості” – це не тільки моральний обов'язок, але й велика честь [1, с. 67]. Під час відзначення ювілейних дат конструювався образ В. Антоновича з рисами “славетного сина”, “світоча науки”, ученого, “яким міг би пишатися кожен європейський народ”.

Одна з перших спроб концептуалізувати образ В. Антоновича на тлі подій епохи, дати узагальнювальну оцінку його ідеології, розставити акценти в дражливих сюжетах біографії, зокрема польській складовій, належала Б. Познанському. Це була його відповідь на мемуари Ф. Равіти-Гавронського про події 1863 р., який у різко негативній формі характеризував В. Антоновича та його найближче оточення, у тому числі Т. Рильського й самого Б. Познанського. У відповідь на випадки з польської сторони Б. Познанський окреслив ті риси образу В. Антоновича, що склали основу меморіально-образної конструкції в її українсько-польському сегменті: “Антонович строго логичними выводами доказував, что жить посреди украинского народа и не слиться с ним, не проникнуться его национальными идеями, значит быть тунеядцем, паразитом, что на Украине, Подолии и Волыни не может быть речи о преференции поляков, большею частью ополяченных русинов, как значительно меньшей части населения, что нигде так не совпадает идея национализма с демократизмом, как на Украине; быть демократом, стоять на стороне народных интересов и не быть патриотом – украинцем нельзя” [2].

У січні 1903 р. влада нагородила В. Антоновича орденом Станіслава I ступеня. З нагоди 45-літнього ювілею наукової та громадської діяльності 1906 р. вийшло декілька праць, присвячених ученому. Того ж року відзначався 35-літній ювілей його професорства. До цієї дати був підготовлений збірник статей з промовистою назвою “Синові України”. Авторами публікацій з проблем

археології та історії, уміщених у збірнику, були Н. Дашкевич, М. Сумцов, І. Каманін, Д. Самоквасов, О. Грушевський, В. Данилевич, Д. Багалій.*

Під час організації ювілейних заходів на вшанування В. Антоновича було прийнято рішення виготовити мармуровий бюст ученого та започаткувати стипендію його імені в одному з навчальних закладів. Акції планувалося здійснити за участю широкої громадськості, залучаючи інтелігенцію різних міст України. З цього приводу К. Мельник у листі до Д. Багалія писала: “Достать средства на эти предприятия должны не только его ученики, но и широкая публика – все люди, знакомые с его трудами и для которых имя Антоновича что-нибудь представляет. Каждый из нас по своему месту учительства и району своих сношений должен предложить подписку, кому найдет возможным” [3]. Припускалося, що витрати на прижиттєвий бюст В. Антоновича будуть невеликими, у межах 400 крб. Щодо запровадження стипендії, то пропонувалося організувати фонд й оголосити збір коштів [3]. 1906 р. до міністра освіти надійшло прохання з приводу дозволу на відкриття публічної підписки для утворення фонду для заснування стипендії імені В. Антоновича. Процедура отримання дозволу завершилася позитивним висновком. Було прийнято рішення, що підстав для відмови не існує. Отже, завдяки зусиллям найближчого оточення ще за життя В. Антоновича були зроблені кроки до увічнення його пам’яті. Прижиттєвий образ, який творився і культивувався в ході урочистостей, позиціонував В. Антоновича, передусім, як ученого дослідника, професора, “що створив круг себе цілу наукову школу, випустив багато талановитих учнів і наслідувачів” [25, с. 2].

Смерть В. Антоновича 1908 р. мала широкий розголос і була тією межею, за якою розпочинався шлях до конструювання його образу на засадах безсмертя й величності. Водночас було покладено початок формуванню іншої складової образу, що укорінюється в колективній свідомості внаслідок заходів на вшанування пам’яті. “... Надто цікавий факт: – писав з цього приводу С. Єфремов, – помирає цей учений, – і враз робиться щось дивовижне ... якраз не так наукові, як широко громадські круги були найбільш схвильовані цією подією, признаючись, що втратили навчителя саме в житті та керівника покоління” [25, с. 2]. Цей факт був надто промовистим і свідчив про появу нових тенденцій у меморіальному полі, що також підтвердилося й доповіддю про громадсько-політичну діяльність В. Антоновича, якою відкривалося засідання Археологічної секції, присвячене вшануванню його пам’яті.

На хвилі посмертного вшанування пам’яті В. Антоновича формується відповідний сегмент “місце пам’яті” – некрологи, поховальні промови, виступи на засіданнях наукових товариств, спогади, присвячені пам’яті “Учителя”, “Сина України”, “визначного громадянина”, що роблять його об’єктом цілеспрямованого комеморативного поклоніння.

Некрологи з’явилися у широкому спектрі видань – “Киевские вести”, “Вестник Европы”, “Исторический вестник”, “Слово”, “Русские ведомости”, “Киевлянин”, “Киевская мысль”, “Южный край”, “Новое время”, “Московские ведомости” [4]. Перша реакція на вшанування пам’яті вченого свідчила про наміри оточення виробити конструкцію меморіального образу, який мав культивуватися в майбутньому. У некролозі професора Харківського університету М. Сумцова розкривалися основні риси, що окреслювали ескіз

*1906 р. збірник був виданий у єдиному примірнику. Згадуючи про нього 1929 р., Д. Багалій писав: «Бажано було тепер випустити у світ цей збірник, бо ми повинні шанувати пам’ять таких діячів, як незабутній В.Б. Антонович» [1, с. 126]. Факсимільне відтворення збірника «Синові України» було зроблено у 1993 р. під час повернення постаті В. Антоновича в поле національної пам’яті («Синові України»: Збірник статей 1906 р. на пошану проф. В. Антоновича / Упоряд. Кіржаєв С. М., Ульяновський В. І. – К., 1993. – 124 с.).

майбутнього образу – пам’ятника в контексті національного нарративу. Йшлося про В. Антоновича – людину й ученого. Отже, меморіальна модель повинна була вибудовуватися відповідно до двох вимірів – людського та наукового. В образі В. Антоновича людини виокремлювалися такі риси, як чесність, доброта, великий моральний вплив, сила духу. В. Антонович учений поставав як людина глибоких знань, археолог, нумізмат, літературний критик, видатний професор, який розвивав навколо любов до наукової праці. Квінтесенцією образу мало бути усвідомлення того, що В. Антонович *“стал одним из лучших украшений своего народа, его научной гордостью и славой”* і *«как научная и общественная сила, он жив и глубоко жизненен, и жить будет долго в его ценных работах и в научно-общественной деятельности его многочисленных учеников»* (курси – Л. Б) [5].

С. Єфремов використав у посмертному образі В. Антоновича самоідентифікаційну оцінку – “син України”, що стала його alter ego ще за життя вченого й перейшла в меморіальний простір ХХ ст. [6]. Вислів “син України” став доміантною образу вченого на тлі його посмертних комеморацій. Водночас, окрім національного забарвлення, важливим елементом образу, що конструювався, було його європейське маркування. С. Єфремов уважав за необхідне піднести В. Антоновича над обмеженістю національного простору й вписати його у світову наукову практику, зазначаючи, що як учений у галузі історії та археології України, він набув європейського визнання і створив власну наукову школу.

У некролозі, надрукованому газетою “Слово”, акцент було зроблено на демократизмі В. Антоновича, його політичній і громадській діяльності, нерозривному зв’язку з народом, прагненням впливати на свідомість українського соціуму для просвітництва. У цьому випадку підкреслювались рішучість та сміливість як основні риси людини, що допомогли йому здійснити карколомний учинок, зумовили *“вступ шляхтича – поляка до української демократичної організації”*. У центрі уваги знову акцентувалась ідея, висловлена В. Антоновичем у “Сповіді”, що *“служити шляхті, котра живе з хлопів – українців і зневажає їх, він не має права, бо мусить нести свою любов і свої сили народові, серед якого і на працю якого живе він і його родина”* [4, арк. 16]. Ідея – рефрен, ідея – маркер, ідея – гасло поступово набувала головного значення й на цьому етапі комеморації надавала образу міфологізованого забарвлення. Лише змінюючи лексичні форми, вона й надалі звучала в різних статтях і спогадах про В. Антоновича.

Дещо в іншій площині, поза національним контекстом, відповідно до ідеологічних засад, образ В. Антоновича окреслювався в некрологах, що були надруковані столичними виданнями. “Исторический вестник”, визнаючи заслуги вченого, з повагою, але без зайвих емоцій та епітетів, у наближеній до лапідарності формі, репрезентував його як *“одного из ярких представителей документального направления в разработке истории Юго-Западной России”*, *“одаренного и разностороннего научного деятеля”*, вченого з багатою ерудицією, котрий здійснив *“ценные исследования по истории юга России”* [4, арк. 18].

Для вшанування пам’яті В. Антоновича одразу після його смерті відбулись засідання наукових товариств у Києві. Промови вчених, виголошені під час засідання, були надруковані в спеціально випущених збірниках [7]. На засіданні “Исторического общества Нестора Летописца” прозвучали виступи В. Данилевича, М. Довнар-Запольського, В. Завитневича, І. Каманіна, Ю. Кулаковського, В. Щербини. Під час засідання Українського наукового товариства виступили М. Грушевський, А. Лобода, Г. Павлуцький, І. Стешенко.

Яскравою була доповідь М. Грушевського, котрий неодноразово звертався до образу свого вчителя, конструюючи його в різноманітних ракурсах, доповнюючи та корегуючи. Короткий зміст доповіді *“Основні ідеї творчості Антоновича”*,

проголошеної М. Грушевським на засіданні Українського наукового товариства, був спочатку опублікований у газеті «Киевские вести» й через деякий час у повному обсязі надрукований у збірнику Українського наукового товариства в Києві*. Навіть ці два тексти, що з'явилися у короткий проміжок часу, відрізняються один від одного, в кожному з них образ В. Антоновича має свої особливі риси. У проголошеній промові акцент зроблено на тому, що В. Антонович був людиною “с сильно развитим гражданским чувством; необыкновенно чуткий к вопросам справедливости, гуманности” [8]. Саме ці риси характеру, на думку М. Грушевського, зумовили відображення у науковій творчості В. Антоновича поступ історії в її культурному, етичному та гуманістичному вимірах. Ця думка мала вже дещо іншу конфігурацію в тексті, поданому до друку. Наголос робився на, так званій, прикладній спрямованості наукової діяльності вченого, нерозривно поєднуваного із суспільною. В. Антонович, як підкреслював М. Грушевський, “менше всього був істориком – академістом, прихильником науки для науки, якому чисто формальні вимоги наукових завдань чи якісь зверхні обставини диктують теми... Громадянські інтереси були сильно розвинені у нього і могутньо керували його науковими заняттями” [9, с. 9].

У посмертних комемораціях, присвячених В. Антоновичу, практикувалися різноманітні форми. Передусім, робились спроби підготувати до видання твори вченого. Крім того, друкувалися статті, присвячені науковим інтересам історика. Уже 1908 р., дбаючи про збереження пам'яті про вченого, К. Мельник порушила клопотання щодо видання його творів. За її ініціативою та за підтримки М. Грушевського та Д. Багалія було складено орієнтовний перелік праць історика, ініційовано створення редакційної колегії. За допомогою В. Данилевича – учня В. Антоновича, було підготовлено необхідні тексти перших кількох томів, проте Перша світова війна, подальші революційні події унеможливили втілити цей проект у життя*.

У першу річницю смерті В. Антоновича панахида проходила у знаковому для українців місці – Софіївському соборі. На тлі цього комеморативного сакрального дійства вчений поставав в образі “незабутнього діяча”, “найвірнішого сина України”, “велетня рідної науки” [10].

Важливу роль у процесі вшанування пам'яті вченого відіграла Всеукраїнська академія наук, яка виступала ще одним «місцем пам'яті» – науковим центром, історичною і культурною традицією, пов'язаним з його діяльністю. Вона взяла на себе ініціативу планування і здійснення комеморативних заходів – організації виставок, публікацію статей та видання спеціальних збірників з нагоди вшанування пам'яті вченого, відзначення ювілейних дат його наукової та громадської діяльності, видання творів. Як писав М. Грушевський, В. Антонович мав посісти “місце у першій ряді нашого національного пантеону” [11, с. 16].

З нагоди відзначення п'ятнадцятої річниці з дня смерті В. Антоновича в провідних академічних виданнях було надруковано ряд статей, присвячених життю й науковій спадщині вченого [12].

Одним з ключових етапів у процесі формування образу В. Антоновича був 1928 рік, коли відзначалася двадцята річниця смерті. До цієї дати Історична секція ВУАН організувала виставку пам'яті вченого, на якій були презентовані

*Оригінал тексту виступу не зберігся, і М. Грушевський змушений був відтворити цей текст «по пам'яті» для публікації у «Записках Українського наукового товариства в Києві».

*Наступна спроба видати праці В. Антоновича припала на 1919 р., коли було створено загальну комісію для видання творів видатних українців, у тому числі й В. Антоновича. Відповідальним редактором була призначена К. Мельник, але жоден з томів не був надрукований. 1928 р. була створена нова комісія і відповідальними редакторами було призначено К. Мельник і М. Ткаченка (Антонович В. Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 746).

рукописи, дипломи наукових товариств про обрання В. Антоновича почесним членом, конспекти лекцій, різні меморіальні речі. Знаковою подією комеморативних заходів стало розширення ареалу “мість пам’яті”, зокрема передача К. М. Мельник багатой археологічної колекції вченого Лаврському музею.

Підготовка спеціального ювілейного випуску журналу “Україна” (1928 р., кн. 30, (№5), присвяченого В. Антоновичу, була переконливим підтвердженням того, що постать ученого мала зайняти у свідомості українського суспільства важливе місце, визначаючи його ціннісні пріоритети⁴. По суті, матеріал був розміщений у двох числах. Це так само було показовим з огляду на те, що журнал мав великий наклад (від 1700 до 5000 примірників) і за своїм призначенням виконував наукову, просвітницьку та науково-популяризаторську функції [13, с. 328].

Наративний комплекс ювілейного збірника вийшов під промовистою назвою «Дорогій пам’яті Володимира Боніфатієвича Антоновича в двадцятиліття смерті». За задумом проект підготовки та випуску ювілейних збірників спрямовувався на те, аби українські інтелектуали стали символами нації, виступали її уособленням та зайняли гідне місце в колективній свідомості. Структура ювілейного збірника сприяла найбільш повній, різноманітній та об’єктивній репрезентації постаті, яка мала увійти до складу національного пантеону. Серед представлених матеріалів були аналітичні статті, спогади, епістолярії, широкий спектр фотографій.

Місце В. Антоновича в українській історіографії висвітлювалось у статті О. Гермайзе. Епістолярна спадщина вченого з відповідними критичними коментарями подавалися листуванням з М. Костомаровим, Б. Познанським, А. Пипінім. Учень В. Антоновича й один з представників його школи В. Ляскоронський був автором статті, у якій аналізувалась археологічна діяльність ученого. Стратегічно і тактично зумовленою в ювілейному збірнику була стаття М. Кордуби, у якій аналізувалися зв’язки В. Антоновича з Галичиною. З огляду на те, що М. Грушевський, очолюючи історичні структури ВУАН, намагався формувати єдиний український науковий простір, було очевидним прагнення показати наявне підґрунтя для цього у вигляді давніх наукових контактів, співробітництва, спільних дослідницьких прагнень.

Спогади, без яких не обходився жодний ювілейний збірник «України», були представлені текстом С. Єгунової-Щербини. Поміж численних спогадів, які існували на той час про В. Антоновича, для публікації в ювілейному числі було обрано, і цілком не випадково, саме цей матеріал. «Сторінка споминів» С. Єгунової-Щербини не лише позиціонувала жіночу присутність в авторському чоловічому колі, хоча це теж було важливим для журналу й для М. Грушевського особисто, який прагнув при формуванні змісту журналу широко залучати жіночі спогади*. У спогадах С. Єгунової-Щербини, образ В. Антоновича, насамперед, подавалися в розширеному географічному форматі, а саме на тлі історії Одеської

⁴У журналі після повернення М. Грушевського з еміграції 1924 р. була запроваджена практика вшанування пам’яті видатних українських діячів. Стратегічною метою було формування нового пантеону національних героїв, до якого, окрім В. Антоновича, були введені Т. Шевченко, М. Драгоманов, П. Куліш, О. Лазаревський, М. Максимович.

*Збирання та видання під егідою ВУАН потужного масиву спогадів, авторами яких виступали жінки, було помітним явищем упродовж 1920-х років. У часопису «Україна» були надруковані спогади Марії Грінченко про І. Нечуя-Левицького (кн. 4, 1924 р.) та М. Ковалевського (кн. 6, 1925 р.), Олени Пчілки (кн. 2–3, 1926 р.) та Ірини Антонович (кн. 4, 1926 р.) про М. Драгоманова, Віри Мордовцевої-Александрової про М. Костомарова (кн. 5, 1927 р.) та Д. Мордовцева (січень – лютий, 1930 р.), а також низка спогадів Ганни Берло, у яких особливе місце відводилося П. Чубинському (кн. 4, 1928 р., кн.3, 1927 р., березень – квітень 1929 р.). Частина жіночих спогадів друкувалась у збірнику «За сто літ», у тому числі Софії Русової (кн. 2, 3, 1928 р.), Марії Беренштам-Кістяківської (кн. 3, 1928 р.), Людмили Мищенко (кн. 4, 1929 р.), Антоніни Трегубової (кн. 5, 1930 р.).

громади та одеського громадського життя, яке мало свої особливі, неповторні риси.

Наративний меморіальний образ В. Антоновича ювілейне видання «України» органічно довершило його візуалізованою формою, друкуючи серію унікальних фотографій. Вони демонстрували портрети вченого, у тому числі його зображення 1860-х років в українському вбранні. Решта фотографій зображали В. Антоновича в оточенні членів Київської та Одеської громад, з приятелями (Рильський, Познанський, Беренштам, Панченко), портрет В.Н. Вовка-Карачевського.

Ключові позиції стосовно загального образу, його концептуального сприйняття окреслювались у статті М. Грушевського, якою відкривалось ювілейне число «України». Метою М. Грушевського, як зазначалося, була необхідність надати «ідеологічний обрис Антоновича» [11, с. 15]. Намагаючись окреслити контури вшанування пам'яті вченого, його образу в умовах нових політичних реалій, М. Грушевський у своїх узагальненнях на цей раз зупинився на різних іпостасях В. Антоновича – дослідника, видавця історичних джерел, ідеолога, підкреслюючи, що вони були нерівнозначними за своїм потенціалом. Як уважав М. Грушевський, В. Антонович «писав небагато, і головно лишив пам'ять як видавець матеріалу, пізніше – як археолог» [11, с. 15]. Обґрунтовуючи своє розуміння образу цієї неординарної постаті, М. Грушевський стверджував, що у творах В. Антоновича недостатньо узагальнень, вони не відіграють помітної ролі, губляться в масі фактичного матеріалу. Натомість, на думку М. Грушевського, В. Антонович був цікавим, яскравим і впливовим ідеологом. Вписуючи його образ у контекст, передусім, «нової української демократії», інтересів «трудящого народу», М. Грушевський прагнув привернути увагу широкої громадськості до того, що ця людина прийшла до української спільноти, аби розділити з нею її багатостраждальну долю з надією, що українці визнають його своїм сином.

Дбаючи про те, аби образ вченого став органічною складовою колективної свідомості, М. Грушевський особливо наголошував на необхідності вивчення В. Антоновича як історика, громадського діяча й людини. Робився наголос на його «недослідженості» й «неспопуляризованості» й закладалася програма на майбутнє. Зокрема, зверталась увага на те, що наближалися нові дати, пов'язані з вшануванням пам'яті В. Антоновича, зокрема двадцять п'ять років з дня смерті та столітній ювілей народження. До образу В. Антоновича, представленого М. Грушевським, де пріоритет віддавався ідеологічному компоненту, Й. Гермайзе додав наукову складову, акцентуючи на заслугах В. Антоновича перед історичною наукою. Обґрунтовувалася думка про те, що це був «самостійний мислитель, оригінальний вчений, творець нових ідей» [14, с. 29]. Попри належність Й. Гермайзе до «марксистського історичного фронту», у його статті домінував образ В. Антоновича – вченого, передусім «творця національно-української демократичної концепції історії України» [14, с. 29].

Продовженням ювілейного випуску було наступне число «України». Вміщені в ньому публікації мали інший заголовок – «Матеріали до біографії В.Б. Антоновича» [15]. Їх можна було розцінювати як оперативний відгук на заклик М. Грушевського щодо необхідності вивчення та популяризації В. Антоновича. Матеріали являли собою невидані рукописи вченого, спогади І. Каманіна, В. Ляскоронського, документи про стосунки з М. Костомаровим та членами редколегії журналу «Киевская старина». Фотопортрет К. М. Мельник-Антонович, а також серія світлин під назвою «Приятелі В. Б. Антоновича» (Варвара Іванівна Міхель – перша дружина В. Антоновича, Тадей Рильський, Кость Михальчук, Борис Познанський, співробітники «Киевской старины») надавали уявлення в тому числі й про найближче оточення вченого, вводили в

коло його приватного життя й дещо піднімали над ним завісу. Якщо спогади І. Каманіна мали більш інтимний характер, у них, зокрема, згадувалося вінчання В. Антоновича з В. Міхель у Прозорівській церкві на Печерську, то в спогадах В. Ляскоронського робився наголос на тому, що це був «видатний вчений, талановитий та надзвичайно працьовитий, великий знавець історії, археології та етнографії, а до того ще переконаний українофіл і ліберал» [15, с. 70].

Образ В. Антоновича вченого підтримувався, доповнювався, розвивався в публікаціях, що з'явилися у великій кількості на хвилі вшанування пам'яті вченого 1928 р. Окрім статті в «Україні», де особливо наголошувалось на його видатних заслугах перед археологічною наукою [16], вийшла, окрема, праця В. Данилевича, присвячена В. Антоновичу вченому, що доклав багато зусиль до формування унікальної колекції археологічного музею Київського університету [17]. У статті В. Козловської зазначалося, що В. Антоновича «цілком справедливо вважають за визначного історика другої половини ХІХ ст.» [18, с. ІХ]. Спроби осягнути його роль, значення та заслуги в галузі історичної географії були зроблені А. Синявським [19], що стало продовженням розвідки Л. Добровольського, який одним з перших проаналізував діяльність В. Антоновича в цій сфері історичної науки [20].

1929 р. на тлі вшанування пам'яті В. Антоновича у видавництві ВУАН вийшла праця Д. Багалія під назвою «Матеріали для біографії В. Б. Антоновича», де образ вченого поставав як квінтесенція попередніх комеморативних практик. Це була перша й водночас остання на тому етапі публікація, у якій робилася спроба здійснити узагальнювальний аналіз біографії історика для репрезентації образу в синтезованому вигляді та остаточного визначення його місця серед національних символів українського культурного й наукового простору. Підбиваючи підсумок щодо наявного спектра думок, Д. Багалій висловив формулу, відповідно до якої В. Антонович мав пам'ятатися, по-перше, як «один з найвидатніших діячів науки у різних її галузях» (українській історії, археології, історичній географії, етнографії), по-друге, – як «громадський діяч, що стояв у центрі думок кількох українських поколінь» [1, с. 5].

Мовним конструкціям надавалось особливого значення та відводилася важлива роль у безпосередній процедурі вшанування пам'яті вченого. Як зазначає П. Коннертон, у контексті комеморативних практик мова виконує одну з ключових функцій і постає не як випадковий зовнішній словесний коментар до дії, а сама собою є дією [21, с. 94]. Відповідно до окресленої моделі пам'яті був запропонований мовний алгоритм образу В. Антоновича – «апостола правди і науки», «владителя дум», «сина України» тощо [1, с. 76].

Меморіальна модель, яка репрезентувала на кінець 1920-х років образ В. Антоновича, була представлена варіативністю «місце пам'яті». Її основні елементи поставали у формі наявного на той момент історіографічного нарративу та его-документів – листування, численних спогадів. Конструювання здійснювалося через комунікативні практики, передусім у формі ювілейних відзначень. «І я певен, що не у самого мене лишився в пам'яті чарівний образ «заразительного» ... чоловіка, що якимось мимоволі притягав до себе людей і переймав їх своїми думками і як організатор визначався великим хистом збирати коло себе й гуртувати людей, заражати їх своїм настроєм», – писав С. Єфремов з приводу беззаперечної харизматичності В. Антоновича.

«Все було тоді в Києві повне ім'ям Антоновича і вдячною пам'яттю про нього», – згадував О. Оглоблин [22, с. 288]. З присутністю та діяльністю вченого асоціювався цілий ряд установ, які плекали й підтримували традицію шанування його пам'яті. Серед них були ВУАН, Київський університет св. Володимира (на той час вже Інститут народної освіти) та його структури – бібліотека, музей археології, кабінет нумізматики, з якими безпосередньо була пов'язана

багаторічна наукова діяльність ученого. “Місцями пам’яті” В. Антоновича в Києві залишалися на той час Товариство Нестора літописця, головою якого він двічі обирався, Центральний Архів давніх актів, де зберігалися автографи вченого і в якому продовжували працювати до початку 1930-х років представники його школи, зокрема О. Андріашев. Важливим “місцем пам’яті” В. Антоновича в тогочасному київському просторі був Центральний історичний архів, якому було присвоєно ім’я вченого. Перед кабінетом директора архіву В. Міяковського стояв мармуровий бюст В. Антоновича “немов би на сторожі цих архівних скарбів римський *genius loci*” [22, с. 288].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Матеріали для біографії В. Б. Антоновича (з приводу двадцятої річниці з дня його смерті). Зібрав і зредагував акад. Д. Багалій. – К.: ВУАН, 1929. – 129 с.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 11055. – Арк. 9.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 45522. – Арк. 1.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 8074. – Арк. 12–36.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 8074. – Арк. 26–27.
6. Ефремов С. Сын Украины / С. Ефремов // Киевские вести . – 1908. – № 68. – 9 марта. – С. 12.
7. Тексти доповідей В. Данилевича, М. Довнар-Запольського, В. Завитневича, І. Каманіна, Ю. Кулаковського, В. Щербини склали збірник «Памяти члена – учредителя Исторического общества Нестора Летописца» (К., 1909). До збірника «Записки Українського наукового товариства» (1909, кн. III) увійшли тексти промов М. Грушевського, А. Лободи, Г. Павлуцького, І. Стешенка. Тут же були надруковані інші матеріали, що торкалися В. Антоновича, зокрема нариси і спомини К. Болсуновського, В. Доманицького, Х. Верзілова, В. Ляскоронського, С. Томашівського, С. Шелухіна.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 8081. – Арк. 12.
9. Грушевський М. Основні ідеї творчості В. Б. Антоновича / М. Грушевський // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1908. – Кн. 3. – С. 5–14.
10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 8078. – Арк. 2.
11. Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича / М. Грушевський // Україна. – 1928. – Кн. 30 (№ 5). – С. 3–16.
12. Грушевський М. Пятдесят літ «Исторических песен малорусского народа» Антоновича і Драгоманова / М. Грушевський // Україна. – 1924. – № 1/2. – С. 97–109; Міяковський В. Нові сторінки з автобіографії В. Б. Антоновича / В. Міяковський // Україна. – 1924. – № 1/2. – С. 151–152; Єфремов С. Перед судом власної совісті / С. Єфремов // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1925. – Кн. V. – С. 1–12.
13. Юркова О. «Україна» на історичному фронті: від наукового часопису українознавства до журналу циклу наук історичних / О. Юркова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – № 16. – С. 327–355.
14. Гермайзе О. В. Б. Антонович в українській історіографії / О. Гермайзе // Україна. – 1928. – Кн. 5 (№ 30). – С. 17–32.
15. Україна. – 1928. – Кн. 6 (№ 31). – С. 48–83.
16. Ляскоронський В. Володимир Боніфатієвич Антонович як археолог / В. Ляскоронський // Україна. – 1928. – Кн. 5 (№ 30). – С. 88–93.

17. Данилевич В. Професор В. Б. Антонович та Археологічний музей І.Н.О. (К., 1928 (окремий відбиток) / В. Данилевич // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – У 3-х т. – Т. 2. – К.: Заповіт, 1997. – С. 379–390.

18. Козловська В. Значіння професора В. Б. Антоновича в українській археології В. Козловська // Записки Всеукраїнського археологічного комітету. – К., 1930. – Т. 1. – С. IX – XXI.

19. Синявський А. Професор В. Б. Антонович як географ України (з нагоди 20-річчя смерті) / А. Синявський // Записки Українського інституту народної освіти. – К., 1928. – № 3. – С. 21–32.

20. Добровольський Л. Праця В. Б. Антоновича на ниві історичної географії / Л. Добровольський // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1925. – Кн. IX. – С. 185 – 207.

21. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пол Коннертон. Пер. з англ. С. Шліпченко. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 184 с.

22. Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа / О. Оглоблин // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – У 3-х т. – Т. 2. – К.: Заповіт, 1997. – С. 281–289.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Буряк Лариса Іванівна – доктор історичних наук, завідувач відділу Українського інституту національної пам'яті.

Наукові інтереси: історіографія методологія історії та методи історичного дослідження.

УДК 930.1:[061.2:63(477)«18/19»

ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. В СУЧАСНИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ІСТОРИОГРАФІЧНИХ СТУДІЯХ

Інна ДЕМУЗ (Переяслав-Хмельницький)

У статті систематизовано сучасні напрацювання вітчизняних дослідників про діяльність сільськогосподарських товариств України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., розкрито тематичне спрямування історико-аграрних студій, виділено перспективні напрямки для подальших досліджень проблеми.

Ключові слова: сільськогосподарські товариства, дослідна справа, аграрна тематика, регіональні дослідження, кооперативний рух, наукова діяльність, сільськогосподарські навчальні заклади.

В статье систематизированы современные наработки отечественных исследователей о деятельности сельскохозяйственных обществ Украины второй половины ХІХ – начала ХХ ст., раскрыто тематическое направление историко-аграрных студий, выделены перспективные направления для дальнейших исследований проблемы.

Ключевые слова: сельскохозяйственные общества, опытное дело, аграрная тематика, региональные исследования, кооперативное движение, научная деятельность, сельскохозяйственные учебные заведения.

The paper systemized modern achievements of native researchers about the activity of agricultural societies of Ukraine in the second half of the ХІХ-th - early ХХ-th century; thematic orientation of historical-agricultural studies has been marked out, perspective directions of future researching of the problem have been identified.

Key-words: agricultural societies, research work (transaction), agricultural themes, regional studies, cooperative movement, scientific activity, agricultural educational establishments.

Сільськогосподарські товариства Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. відіграли важливу роль у становленні агрономічної науки та поширенні сільськогосподарських знань. Вони виробили широкий спектр форм і напрямів